

gm kwadraat

nummer 4 winter 2004

erfgoedblad van utrecht

geschiedenis geografie monumenten musea

g
m²

Landschapsontwikkelingsplannen

4

De betekenis van het verleden

7

8

Muziekarchief verhuisd

11

Bouwvergunningen

12

Belle van Zuylen

15

Lieu de mémoire

Gemeente Utrecht

16

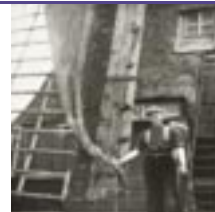
18

Heemschut actief

20

De Bosscherwaarden Middelste molen

22

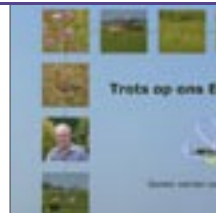

Gevels die spreken

26

Monumentopname van...

31

Nieuwe boeken

32

colofon

gm kwadraat is een uitgave van Erfgoedhuis Utrecht, Het Utrechts Archief, de Provinciale Commissie Utrecht van de Bond Heemschut en de secties Cultuurhistorie en Monumenten van de gemeente Utrecht en verschijnt 4x per jaar. Het Utrechts Archief Contactpersoon: Nettie Stoppelenburg, Alexander Numankade 199-201, 3572 KW Utrecht, tel. 030-2866611 Provinciale Commissie Utrecht Bond Heemschut Contactpersoon: Hein Kuiper, Mijzijde 49, 3471 GP Kamerik, tel. 0348-401435 Secties Cultuurhistorie en Monumenten van de gemeente Utrecht Contactpersoon: René de Kam, Cultuurhistorie gemeente Utrecht, Zwaansteeg 11, 3511 VG Utrecht, tel. 030-2863990 Redactie Edwin Maes, Fred Vogelzang en Jacquélien Vroemen Redactie-adres Herenstraat 28, 3512 KD Utrecht Telefoon 030-2343880 Fax 030-2328624 E-mail fsce@erfgoed-utrecht.nl Internet www.erfgoed-utrecht.nl Grafisch ontwerp Ontwerpkantoor Rotterdam, Marjorie Specht Druk PlantijnCasparie Utrecht ISSN 1571-442X

g

e s c h i e d e n i s g e o g r a f i e m o n u m e n t e n m u s e a

2 kwadraat

m

De Week van de Geschiedenis van begin november, de verkiezing van de grootste Nederlander en in het kielzog ook de grootste Utrechter, het lijkt de goede kant op te gaan met de belangstelling voor onze geschiedenis. Zorgelijke geluiden klinken nog steeds uit het onderwijs, waar wordt geklaagd over de afnemende kennis van en belangstelling voor geschiedenis, aan de andere kant is er de groeiende behoefte aan verhalen, aan een verleden dat ons samenbindt. Zeker in tijden waarin bevolkingsgroepen elkaar steeds slechter lijken te verstaan en steeds minder gemeen dreigen te hebben. Zelfs verworvenheden als de vrijheid van meningsuiting en gelijkheid van mannen en vrouwen worden aangetast. Niet dat het verleden daarin veel troost kan bieden, nog niet zo lang geleden volgde ook in onze maatschappij ontslag voor een vrouw als zij ging trouwen en stonden de protestantse en katholieke bevolkingsgroepen lijnrecht tegenover elkaar. Tot rellen en getttovorming heeft dat echter niet geleid en de ontwikkeling die wij sindsdien hebben meegemaakt in tolerantie en gelijkberechtiging is nu zo diep in ons wezen verankerd, dat wij aantasting niet dulden.

Toch is het goed ons bewust te zijn van hoe ons verleden er uit zag en welke weg we gegaan zijn. Ook dat is erfgoed: niet alleen de objecten en het landschap, maar ook de mentaliteit en de emoties horen daarbij. We kijken nu nostalgisch naar een molen, maar hoe onromantisch het leven van een molenaar was wordt in dit nummer uit de doeken gedaan. Het wonen in een monument gaat ook niet over rozen, zoals de lange restauratieweg van de woontoren Vuylcop ons duidelijk maakt. Het is niet alleen kommer en kwel: Landschapsontwikkelingsplannen worden in steeds meer gemeenten ontwikkeld en bieden de burger invloed in het behoud van het eigen landschap, landschap dat een neerslag is van eeuwenlange geschiedenis. In deze donkere dagen hopen we dat GM² u een paar aangename uren bezorgt. De redactie

Het landschap als geschiedenisboek

Landschaps ontwikkelings plannen

De boerderijen langs de Eemnesser Wakkerendijk liggen allemaal aan de westzijde. Dit is geen toeval. De middeleeuwse ontginners van het gebied woonden aanvankelijk meer naar het oosten. Zoals vaker in cope-ontginningen, werd een wetering gegraven om het natte gebied te ontwateren of werd een bestaande waterloop, zoals hier de Eem, daarvoor gebruikt.

Langs die wetering of rivier bouwden de boeren hun huizen. De breedte van de percelen per boer, de copes, lagen vast, maar de lengte kon variëren en was hier zelfs niet vastgelegd. Naarmate er meer land ontgonnen werd, schoof de achtergrens op. De Hollandse graaf en de Utrechtse bisschop betwistten elkaar het eigendom van de streek rond Eemnes. De graaf besloot toen een weg aan te laten leggen, die een duidelijke afbakening van zijn gebied vormde. Voor de boeren was het wel zo gemakkelijk om deze van hogerhand aangelegde weg te gebruiken. Zij verplaatsten hun boerderijen van het oosten, langs de Eem, naar de nieuwe weg. De graaf eiste wel dat die aan 'zijn' kant van de weg kwamen te staan. De boeren wilden aan die eis wel tegemoet komen: de

nieuwe weg maakte hun landerijen beter bereikbaar en de grond was er minder drassig en dus een geschiktere plek voor de bouw van woonhuizen. De weg werd al snel een dijk om het oprukkende water van de Zuiderzee tegen te houden. Reden te meer om achter de dijk, aan de beschermde westkant, te gaan wonen.

Huwelijk tussen landschap en cultuurhistorie

Dat de maatschappelijke sectoren cultuurhistorie en landschap de laatste jaren nader tot elkaar zijn gekomen is inmiddels gemeengoed geworden. In de provincie Utrecht heeft dat naderbij komen zelfs geleid tot een 'huwelijk' tussen het Erfgoedhuis Utrecht en Landschapsbeheer Utrecht. Door 'samen' op te trekken laten deze organisaties zien, dat de ooit

Het open polderlandschap in Loenen

(foto's: Fred Vogelzang)

De Hoekermolen tussen Vreeland en Mijdrecht

Dat landschap is op een bepaalde manier dus een neerslag van eeuwenlange menselijke geschiedenis. Dat betekent dat we er zuinig mee moeten omgaan. Grote ingrepen in dat landschap veroorzaken automatisch het verdwijnen van de tastbare overblijfselen van het verleden. Dit wil niet zeggen dat we de boel moeten bevriezen en onze omgeving als een groot openluchtmuseum moeten beschouwen, maar wel dat we ons bewust moeten zijn van de betekenis van de elementen in het landschap en dat we die betekenis misschien kunnen gebruiken als uitgangspunt bij een nieuwe inrichting.

Landschapsonwikkelingsplan

Sinds kort bestaat het verschijnsel Landschapsonwikkelingsplan (LOP). Daarin legt een gemeente of een groep van gemeenten neer op welke wijze ze met haar grondgebied aan de slag wil gaan. Ze kan daarin haar visie op landschap uitwerken in wensen en concrete en uitvoerbare projecten, zonder zware procedures. Het is daarmee een belangrijke bouwsteen voor de uitbreiding naar verder beleid in bijvoorbeeld het bestemmingsplan of streekplan. Zo'n LOP dient ervoor lokale en regionale initiatieven zo te stimuleren, dat de identiteit en de verscheidenheid van het landschap worden versterkt. Zo wordt voorkomen dat Nederland te eenvormig wordt, en door de identiteit als uitgangspunt te nemen, worden karakteristieke, historisch gegroeide zaken versterkt of op een nieuwe wijze ingevuld. In het plan worden de waarden, landschappelijke en cultuurhistorische, omschreven en vastgelegd. Zo heeft de gemeente een meetlat om nieuwe plannen langs te leggen. Tast een plan niet teveel typerende waarden aan, of positiever gezegd: draagt het bij aan het unieke, het eigene, van het landschap? Bij het maken van een LOP is het van groot belang, de lokale inwoners actief te betrekken. Zij kennen het landschap als hun broekzak, zij hebben er hun leven doorgebracht, hebben weet van de verhalen achter de elementen, hebben een deel van de ontwikkeling zelf meegemaakt en kennen andere ontwikkelingen uit verhalen van hun ouders, soms grootouders en nog verder terug. Zij moeten ook in het toekomstige landschap wonen en werken.

zo hoge scheidsmuren tussen groen en geschiedenis zijn verdwenen. Het besef is nu alom aanwezig dat het landschap geen autonoom van de mens ontstaan en zich ontwikkelend verschijnsel is, maar zeker in Nederland door de mens is aangepast, vervormd en veranderd. Aan de andere kant bestaat de mens niet los van zijn natuurlijke omgeving en vormt het landschap fundament en uitgangspunt van veel menselijk handelen. Kastelen en boerderijen, molens en wegen, hun plek is bepaald door landschappelijke factoren. Het landschap was van grote invloed op de economie, en daarmee op de politiek, op de sociale samenstelling van de bevolking, op de cultuur en daarmee ook op de overblijfselen van al die menselijke geschiedenis die wordt bewaard in musea en archieven.

linksboven: De plaats van kasteel Vreeland.
 middenboven: de polder ten oosten van Eemnes.
 rechtsboven: De begraafplaats bij Kerklaan.
 linksonder: Boerderij langs de Eemnesser
 Wakkerendijk. rechtsmidden: Gedeputeerde
 Jan van Bergen als getuige bij het huwelijk
 van Erfgoedhuis en Landschapsbeheer Utrecht.

Loenen

Om bewoners een actieve rol te laten spelen bij de toekomstige invulling van hun landschap, hebben de gemeente Loenen, Landschapsbeheer Utrecht en Erfgoedhuis Utrecht in Loenen een experiment uitgevoerd. De gemeente wilde een beeld krijgen van welke belangrijke cultuurhistorische elementen op hun grondgebied aanwezig waren en had de mogelijkheid om daarmee ook actief aan de slag te gaan. Landschapsbeheer en Erfgoedhuis hebben die vraag opgepakt en een aantal instellingen, verenigingen en personen uitgenodigd om samen te discussiëren over de geschiedenis van het Loenense landschap en de waardevolle elementen die daarin nog aangetroffen werden. Een historisch-geograaf voerde een kort onderzoek uit. Daaruit bleek onder meer dat door de grote ingrepen in de 19de eeuw, zoals de aanleg van forten van de waterlinie, de spoorwegen en het Merwedekanaal, het grondgebied van Loenen – en dat lijkt in tegenspraak hiermee – opvallend weinig aangetast is. Juist omdat tussen die grote structuren kleine gebieden overschoten, had het geen zin daar ingrijpende ruilverkavelingen en dergelijke uit te voeren. Het historisch landschap is dus goeddeels intact gebleven. Deze korte studie, waarin ook opvallende cultuurhistorische overblijfselen als kasteelruïnes, molens, forten, verkavelingspatronen, jaagpaden en zichtassen waren opgenomen, diende als uitgangspunt van de discussie over de relatieve waarde van de verschillende onderdelen van het Loenens landschap en de historische overblijfselen daarin. Ook werd gebrainstormd over mogelijke concreet uit te voeren projecten, waarin elementen die dreigden te verdwijnen, weer zichtbaar gemaakt konden worden. Een voorbeeld was het repareren van de oude toegangshekken van boerderijen en landgoederen of zelfs de

introductie van een nieuw, ‘typerend’ Loenens landhek: wat je noemt een ‘invented tradition’. Ook werd gesproken over het herstel van delen van het jaagpad langs de Vecht. De gemeente beraadt zich nu over vervolgstappen.

Eemland

Iets anders was het uitgangspunt in de regio Eemland. Daar hebben de gemeenten Baarn, Soest, Eemnes en Bunschoten-Spakenburg gezamenlijk besloten tot het opstellen van een landschapsontwikkelingsplan. Een eerste versie van dat LOP, met daarin een cultuurhistorische paragraaf, lag al voor. Landschapsbeheer Utrecht en Erfgoedhuis Utrecht kozen daarom een andere insteek: er werd een klankbordgroep bijeengeroepen van agrarische natuurverenigingen, historische verenigingen, archiefdiensten en natuurverenigingen om gezamenlijk naar aanleiding van die paragraaf van gedachten te wisselen. Voordeel was dat nu aan de hand van een concreet verhaal kon worden vastgesteld, in hoeverre de paragraaf een goed beeld gaf van de historische ontwikkeling van het landschap en de aanwezigen meteen aanvullingen konden geven. Aan de andere kant bleek hoe belangrijk lokale informatie is, informatie die vaak niet uit schriftelijke bronnen te halen valt maar juist ‘sjeu’ geeft aan de historische elementen die nog in het landschap herkenbaar zijn. Het ziet er naar uit dat steeds meer Utrechtse gemeenten een LOP zullen opstellen. We hopen dat telkens daarbij een invloedrijke rol is weggelegd voor lokale organisaties, want zij kunnen met name de cultuurhistorie van het landschap tot leven brengen. Hun betrokkenheid garandeert draagvlak voor de toekomstplannen van de gemeente en een bewuste keuze voor die dingen, die voor de eigen inwoners van waarde zijn.

De betekenis van het verleden

Helpt (historische) kennis van je eigen woonplaats je er meer thuis te voelen? Verandert het je blik op je omgeving als je weet hoe 'het' er vroeger was? Henk Deys is voorzitter van de Historische Kring Oudheidkamer Rhenen en als amateur-historicus inmiddels een groot kenner van de Rhenense geschiedenis. Hij vertelt:

Het stadhuis cq. muloschool, vroeger en nu.

'Wie lang ergens woont, en vooral wanneer hij zich intensief heeft beziggehouden met die plaats, zal zich soms wel eens verbeelden dat hij alles weet van die plaats. En wat gevaarlijker is, je hebt dan wel eens ten onrechte het idee dat je sommige voorvallen uit een ver verleden ook zelf hebt meegemaakt.

Zo heb ik het idee, dat ik blindelings door de oude binnenstad van Rhenen zou kunnen wandelen, de binnenstad die in de meidagen van 1940 vrijwel volledig werd verwoest en daarna, in een wat ander stratenpatroon weer werd opgebouwd.

Hoe kun je je zoiets verbeelden? Ik denk daar vaak aan wanneer ik (bijna dagelijks) langs de oude Mulo-school loop, de school die in 1928 werd ingericht als stadhuis maar inmiddels weer enkele jaren geleden werd verlaten. Deze oude Mulo was een gebouw, waar Gijsbert Versteeg in zijn beginjaren in Rhenen ook dagelijks langs kwam. Hij was in 1903, als 17-jarige machinebankwerker op 3 maanden proeftijd aangesteld aan de werkplaats van de Ooster Stoomtram Maatschappij, later NBM en nog later Connexion. Het werden 49 jaar en Gijs bracht het tot werkmeester en Hoofdwerktuigbouwkundige, in welke functie hij in 1952 de dienst beëindigde. Later werd hij nog wethouder in de gemeente.

Gijsbert Versteeg, of liever gezegd 'meester' Versteeg, liep aanvankelijk iedere morgen van de Kruisstraat naar de remise aan de Vogelenzang. Hierdoor maakte hij veel van het dagelijks gebeuren in Rhenen mee.

Ik kwam in 1961 in Rhenen, waar ik mij de eerste twintig jaar vrijwel geheel bezig heb moeten houden met mijn beroepsmatige werkzaamheden. In 1981 kwam ik, bij mijn speurtochten op historisch gebied, voor diverse vragen bij meester Versteeg terecht. Ik had allerlei materiaal bij mij, vooral veel foto's, voornamelijk uit het museum, en samen hebben wij vele uurtjes genoten van deze interviews. Ik vanwege de unieke informatie die ik van hem kreeg, en hij vanwege de herinneringen die hij daarbij kon ophalen. Allerlei details zijn daarbij aan het licht gekomen, die anders voorgoed verloren zouden zijn gegaan. Van een smid, waar hij iedere morgen om 7 uur langs liep, en die dan gauw zijn gezicht met wat roet zwart had gemaakt, en dan zei: 'Zo jochie, ik werk al enkele uren'. Dit was 'de Pruis', en zo heb ik vele bijnamen leren kennen. Hij lichtte foto's toe, waar alleen maar een datum achterop stond geschreven. Ook vertelde hij waar de vele gebouwen stonden, die reeds lang verdwenen waren. Kortom, een onschatbare bron van informatie waar ik tot op de dag van vandaag nog dankbaar voor ben'.

Muziekarchief naar Utrechts

Maandag 1 november 2004 vond de officiële overdracht plaats van het muziekarchief van Huis Amerongen aan Het Utrechts Archief. Deze collectie, die bijna 500 inventarisnummers omvat en werd ontsloten door Clemens Romijn, weerspiegelt de muzikale activiteiten van de adellijke bewoners van Huis Amerongen vanaf de achttiende eeuw. Dit is tamelijk bijzonder omdat er in Nederland slechts twee andere muziekbibliotheken van adellijke families bewaard zijn gebleven.

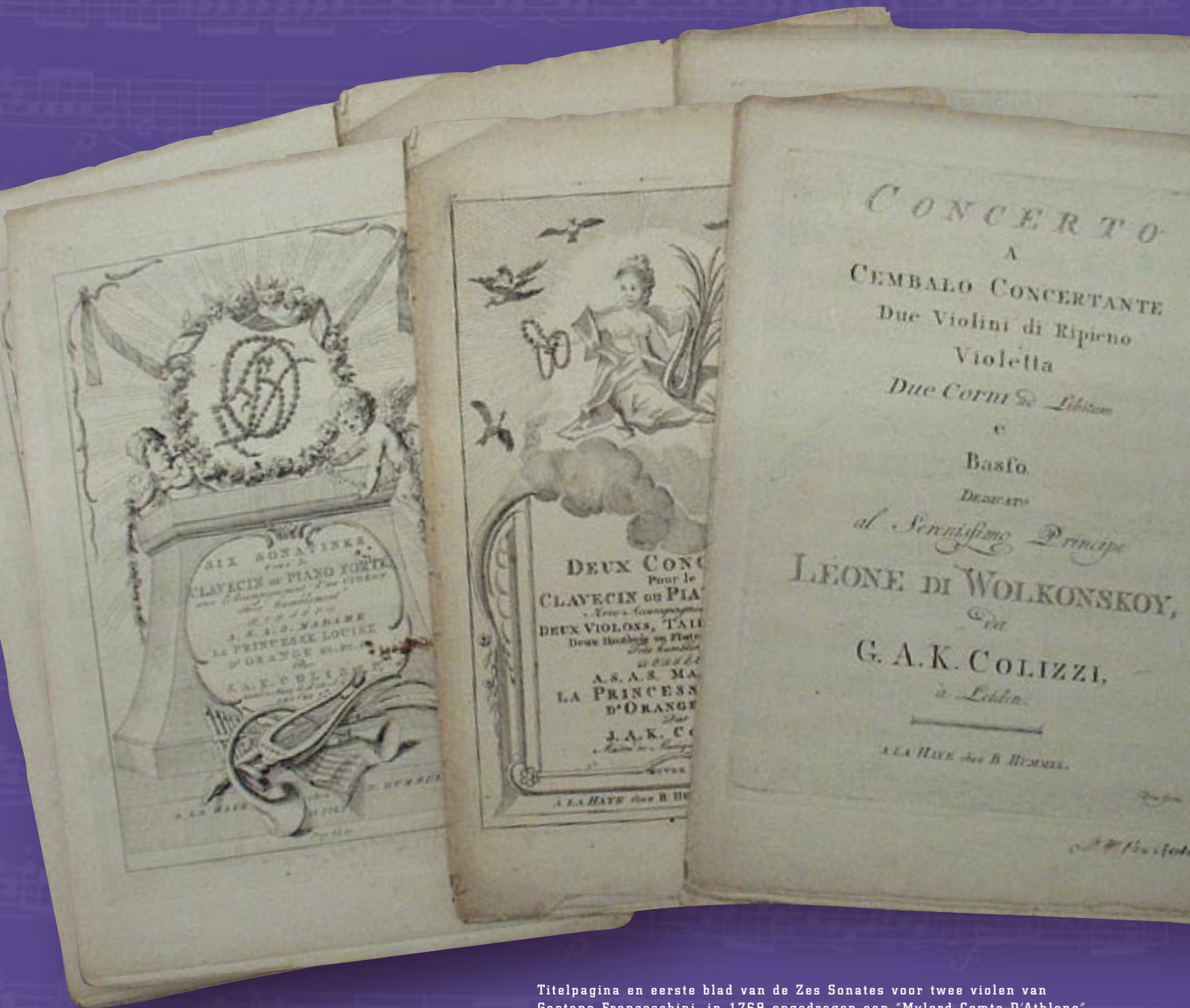
De geschiedenis van Huis Amerongen gaat terug tot de late Middeleeuwen: in 1286 verklaarde de graaf van Holland, Floris V dat Borre en Diederik van Amerongen zijn leenmannen waren geworden *van den huuse dat si doen timmeren* te Amerongen. In deze tijd was Huis Amerongen een woontoren omgeven door een gracht. Meerdere malen werd het huis geplunderd en liep het schade op. In 1557 kwam het huis door verkoop in handen van het Westfaalse geslacht Von Rhede, die het vier eeuwen in bezit zou hebben. De familie Van Reede bracht diverse diplomaten en hoge militairen voort en verkeerde in de hoogste kringen, zoals aan het Haagse hof. Het huis werd in de loop der eeuwen diverse malen uitgebreid en verbouwd. Tijdens de Franse bezetting 1672/1673 werd het opnieuw geplunderd en in brand gestoken. Herstel was niet meer mogelijk, waardoor Huis Amerongen tussen 1674 en 1680 op initiatief van Godard Adriaan van Reede (1621-1691) en zijn vrouw Margaretha Turnor

in klassicistische barokstijl werd herbouwd. Brieven van Constantijn Huygens (1596-1687) bevatten de vroegste vermeldingen over de muzikale belangstelling van de familie Van Reede. Huygens componeerde in 1680 enkele luitwerken voor Ursula Philippotta van Raesfeld, sinds 1666 echtgenote van Godard van Reede (1644-1703). Godard was een trouw Oranje-aanhanger. Nadat prins Willem III stadhouder en koning van Engeland was geworden, werd Godard van Reede door hem op diplomatieke en militaire missies gestuurd. Vanwege zijn militaire verdiensten (o.a. zijn overwinningen op Koning Jacobus II in Ierland) verwierf Godard de titel Graaf van Athlone, welke van generatie op generatie zou overgaan op zijn nakomelingen.

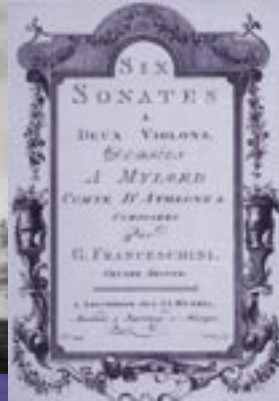
Zijn zoon Frederik Christiaan, tweede graaf van Athlone (1668-1719), koos weliswaar voor een militaire loopbaan, maar was kennelijk niet zo vaak van huis als zijn vader. In 1695 werd hij lid van het Utrechtse stadsmuziekcollege, het Collegium Musicum. ▶

Huis Amerongen Archief

Titelpagina en eerste blad van de Zes Sonates voor twee violen van Gaetano Franceschini, in 1769 opgedragen aan "Mylord Comte D'Athlone", Frederik Christiaan Reinhard van Reede (1743-1808).

In de tweede helft van de achttiende eeuw waren Frederik Christiaan Reinhard van Reede (1743-1808), vijfde graaf van Athlone, en zijn echtgenote Anna Elisabeth van Tuyl van Serooskerken (1745-1819) waren de centrale figuren op Huis Amerongen. Annebet, zoals zij meestal werd genoemd, was een volle nicht van Belle van Zuylen en een enthousiast muzieklijhebster die veel tijd en geld aan het huiselijk musiceeren zou besteden. Zij trouwde in 1765 met Frederik Christiaan Reinhard en kreeg negen kinderen, van wie het merendeel, zoals blijkt uit de bewaard gebleven rekeningen, muzieklessen kreeg.

Uit de opbouw van de muziekbibliotheek van Huis Amerongen die gedrukte en handgeschreven banden en losse partijen uit de periode 1764-1929 omvat (met een nadruk op 18e-eeuwse muziek), blijkt niet alleen welke instrumenten werden bespeeld; deze geeft ook inzicht in de muzikale smaak van een bepaalde periode.

Verschillende banden of partijen zijn voorzien van de initialen van Frederik Christiaan Reinhard van Reede of een ex libris van Annebet. Afgaande op de moeilijkheidsgraad van de door hem gesigeneerde partijen moet hij een verdienstelijk violist en fluitist zijn geweest, die in 1766 toetrad tot het Collegium Musicum. De eerste violist van dit gezelschap, Gaetano Franceschini, droeg zijn in 1769 fraai uitgegeven zes sonates voor twee violen aan hem op. Helaas is van deze sonates alleen de tweede viool-

partij bewaard gebleven zoals ook diverse andere ensemblewerken incompleet aanwezig zijn. Dit bewijst wel hoezeer de Amerongense muziekverzameling typische gebruiksmuziek was, die verspreid raakte onder (ofwel eigendom was van) de diverse vrienden en familieleden die bij de Van Reedes muziek kwamen maken.

Annebet speelde clavecimbel, zong ook en nam danslessen van stadhoudelijke dansmeesters. Direct na haar huwelijk schafte zij een nog steeds aanwezig instrument aan. Zij musiceerde samen met haar man, haar kinderen en verdere familieleden die eveneens actief waren in het Collegium Musicum, waarbij een voorkeur bestond voor (bewerkt) repertoire van Italiaanse (opera)componisten.

Uit diverse rekeningen blijkt dat zij vaak kamermuziek via een Haagse muziekhandel aanschafte en muzieklessen volgde bij aan het Hof verbonden musici. Ook was zij het die de Utrechtse orgelmakers Bätz een nieuw kabinetorgel liet bouwen, dat eveneens nog steeds aanwezig is.

In muziekbibliotheek is tevens een groot aantal muziekdrukken en manuscripten aanwezig van Cornélie van Wassenaer (1799-1850) en van leden van de familie Van Aldenburg Bentinck in wiens bezit het huis in 1879 kwam. De centrale rol van het clavecimbel is dan overgegaan op de pianoforte, een instrument dat met zijn grote dynamische mogelijkheden tegemoet kwam aan de smaak van de 19e-eeuwse liefhebbers van salonmuziek.

B O U W

vergunningen naar de burger

Wie een eigen huis heeft, is het probleem waarschijnlijk wel eens tegengekomen: ik wil gaan verbouwen maar voor een nieuwe bouwvergunning moet ik de oude bouwtekening hebben. Waar vind ik die?

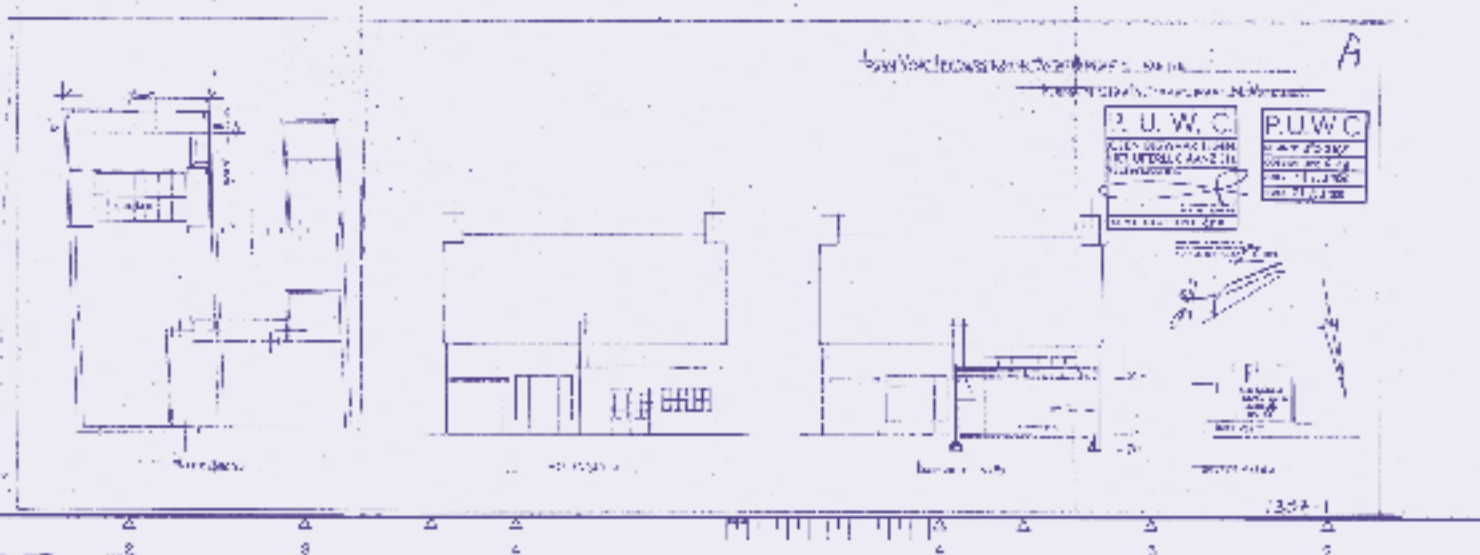
Bouwvergunningen uit de laatste decennia zijn in beheer bij de gemeentelijke afdeling Bouwen en Wonen, maar de oudere bouwvergunningen zijn overgedragen aan een archiefbewaarplaats. Het Utrechts Archief bewaart de bouwvergunningen met de bijbehorende tekeningen van de gemeente Utrecht uit de periode 1853-1978. Voor veel bezoekers komt het als een verrassing dat ze in de studiezaal van het archief zelf de microfiches met de tekeningen kunnen opzoeken en printen. Maar het blijft natuurlijk erg tijdrovend om voor zo'n simpel resultaat een bezoek te brengen aan het archief. Het Utrechts Archief heeft daarom een begin gemaakt met een nieuwe presentatie van de bouwtekeningen, waarbij de voormalige gemeente Vleuten-De Meern de primeur krijgt!

De tekeningen bij de bouwvergunningen van Vleuten-De Meern uit de periode 1924-1953 zijn via de website www.hetutrechtsarchief.nl thuis te raadplegen. Klik daarvoor op de button 'zoeken' en typ bij 'archieven en collecties' de straatnaam of de naam van het object (bijvoorbeeld 'kippenhok') in. In de resultaatlijst verschijnt nu de titel van toegang 1103-2.

De volgende klik levert een lijst van bouwtekeningen op met in de beschrijving het woord waarop is gezocht. Met een klik op het vergrootglas achter de beschrijving komt de tekening op het scherm.

De oude smederij in Vleuten-De Meern op een bouwtekening en op oude en nieuwe foto's. (foto's HUA)

van Zuylen Belle

Op 27 december 1805 overleed Isabelle de Charrière, in Zwitserland. Zij was in 1740 in Utrecht geboren als Isabella Agneta Elisabeth van Tuyll van Serooskerken; zelf noemde ze zich Belle de Zuylen. Onder die naam is zij een internationaal bekend schrijfster geworden, recentelijk zelfs een van de kandidaten voor de titel 'Grootste Nederlander aller tijden'. Volgend jaar zal daarom uitgebreid aandacht worden geschonken aan haar 200ste sterfdag. Er is een congres gepland, tentoonstellingen en publicaties. Hierbij geven wij u alvast een zeer beknopte indruk van het leven en de persoonlijkheid van deze boeiende en "moderne" vrouw.

1805 – 2005

Tot 1771 woonde Belle van Zuylen in Nederland: afwisselend op Slot Zuylen en in het huis van de familie aan de Kromme Nieuwe Gracht in Utrecht. In 1771 trouwde zij met Charles-Emmanuel de Charrière en vestigde zich in het Zwitserse Colombier, vlakbij Neuchâtel. Daar speelde haar leven zich verder af, al verbleef ze van tijd tot tijd ook in Parijs of Genève. Ze was er omringd door vrienden en vriendinnen; één van hen, César d'Ivernois, spreekt vol warmte over haar in een brief die hij kort na haar dood aan haar neef Willem-René schreef: 'Ze was het middelpunt van een kleine kring van vrienden, die haar helemaal waren toegewijd. Ze schreef, corrigeerde, las, liet anderen voorlezen, discussieerde met die haar zo typerende alertheid en die scherpzinnigheid, waardoor alles levendig werd en die ieder onderwerp interessant maakte'.

In Zwitserland werd zij bekend als schrijfster. Vanaf 1784 publiceerde Isabelle de Charrière in het Frans: romans, toneelstukken, pamfletten. Maar ook al ruim vóór haar vertrek naar Zwitserland schreef Belle van Zuylen. Haar verhaal *Le Noble* (De Edelman), verschenen in 1764 en onmiddellijk uit de handel genomen door haar familie, werd ruim 20 jaar later nog herinnerd in Parijs. De invloedrijke *Correspondance littéraire* schrijft er in 1788 over: 'In haar vroege jeugd, vijftien of twintig jaar geleden, schreef ze een bijzonder originele novelle, getiteld *Le Noble*.' In deze novelle werd de adel kritisch bekeken. Ze werd daarin neergezet als een groep mensen, die meer belang hechtte aan titels en kwartieren dan aan menselijke kwaliteiten. Uit angst dat deze publicatie hun dochter in problemen zou brengen (Belle behoorde tenslotte zelf ook tot de adel) lieten haar ouders het boekje uit de handel nemen.

Het meeste van wat Belle van Zuylen in haar Nederlandse periode schreef is nog onuitgegeven en bevindt zich in privé-archieven. De laatste jaren heeft Kees van Strien veel informatie en ook teksten teruggevonden, en daarover gepubliceerd (in de *Lettre de Zuylen et du Pontet*, *Revue d'Histoire Littéraire de la France*, *Jaarboek Oud-Utrecht*).

Enmaal vertrokken uit Holland, werd Belle een veelzijdig schrijfster, wier werk in betrekkelijk kleine kring bijzonder werd gewaardeerd. Ook in de Parijse literaire pers werd het positief beoordeeld. Diverse van haar werken werden onmiddellijk vertaald naar het Duits, door Ludwig en Therese Huber, een schrijversechtpaar met wie Madame de Charrière bevriend was. In ons land drong haar werk maar weinig door, ondanks het feit dat zij volop contact onderhield met haar Nederlandse familie.

Zij was een echte *briefschrijfster*: zoals veel 18de-eeuwse schrijvers had ze een voorkeur voor de briefroman, maar daarnaast voerde ze een uitgebreide correspondentie, waaruit wij een prachtig beeld krijgen van de manier waarop zij in het leven stond. Zo was er bijvoorbeeld lange tijd sprake van een huwelijk dat zou worden gesloten tussen haar en de Markies de Bellegarde. Aan haar aarzeling ten aanzien van dit huwelijk gaf ze op soms geestige wijze uiting, zoals in deze brief van 25 juli 1764: 'Als de markies ouder en minder beminnelijk was, zou ik vrezen dat hij het huwelijk als een pensionering zag; ik heb een hekel aan die oude pretendenten die een vrouw nemen om hen te helpen de winter door te komen, die haar uitnodigen zich bij een schamel vuurtje te komen warmen nadat zij hun lente en hun zomer achter zich hebben, bloemen en vruchten hebben geplukt zonder haar. Ze zijn nog niet getrouwd of alles wordt aan strenge regels onderworpen die ze zichzelf tevoren nooit oplegden. Ik zeg dit alles voor de grap, want het is duidelijk dat daarvan in dit geval geen sprake is; je vriend is jonger dan ik dacht en hij maakt evenmin de indruk van iemand die met pensioen gaat als ik. Ik zou met genoegen zijn vrouw worden'. Het verhaal gaat dat Belle met de markies zou trouwen om zo dichterbij Constant de Rebeque te zijn, met wie ze al jaren een geheime correspondentie voerde. De zeer openhartige briefwisseling laat zien dat er sprake is van een liefdesrelatie op afstand, ondanks het Don Juan-imagó van De Rebeque. Bellegarde, een goede vriend van De Rebeque, zou ook Belle vrij laten om

Slot Zuylen waar Belle van Zuylen opgroeide. **kleine foto:** Belle door J. Humbert, naar M.O. de Latour (foto: Sjaak Hesselmans).

boeken en brieven te blijven schrijven. De Bellegarde was echter katholiek en Belle's vader besloot, dat zij bij haar meerderjarigheid zelf mocht beslissen. Belle zag toen zelf af van deze oplossing: bovendien had De Bellegarde een rijkere echtgenote nodig voor het aflossen van zijn torenhoge schulden.

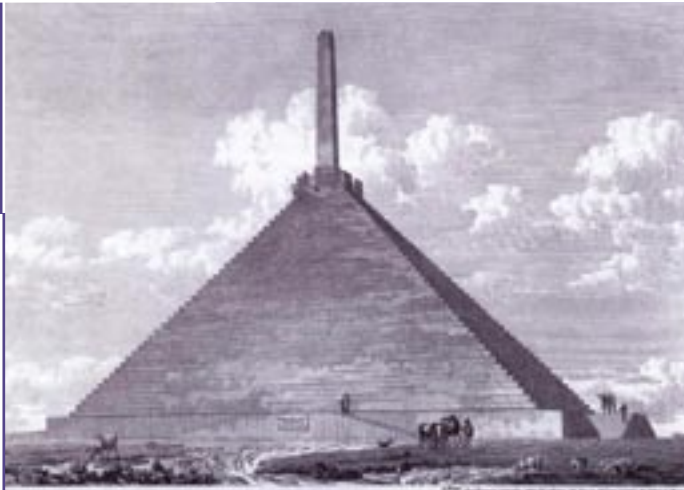
Haar brieven gebruikt ze zeer dikwijls, vooral als ze gericht zijn aan jongere verwanten of kennissen, om er opvoedkundige adviezen in te verwerken. Zelf kreeg ze geen kinderen, maar haar behoefte om jonge mensen naar de volwassenheid te begeleiden kon ze uitleven op verschillende vriendinnen, en op haar neef Willem-René. De adviezen aan hem zijn soms heel concreet en vrij streng geformuleerd, zoals op 25 april 1796: 'Als ik op dit moment een zoon in Holland had van jouw leeftijd, beste vriend, dan zou hij om vijf uur moeten opstaan en de tuinman helpen tot acht uur om kool, sla en spinazie te planten. Tot één uur zou hij Tacitus, Sallustius, Vergilius en de *Vaderlandsche Historie* moeten lezen; dan een sober middagmaal,

een uurtje slapen, de krant lezen, correspondentie afdoen, tot een uur of vijf zes, vrienden opzoeken, dan de planten in de tuin begieten tot het donker wordt en voor tien in bed liggen'.

Deze pedagogische kant van Isabelle de Charrière zal het thema vormen van het congres dat ter herdenking van de schrijfster wordt georganiseerd door het Genootschap Belle de Zuylen, in samenwerking met de Universiteit Utrecht. Het vindt plaats op 7, 8 en 9 april 2005: de eerste twee dagen in de Senaatszaal van het Academiegebouw van de Universiteit, de laatste dag op en rond Slot Zuylen. De laatste dag wordt het congres gecombineerd met de Erfgoeddag 2005, en openen we tevens het Jaar van het kasteel voor onze provincie. ●

Informatie: Suzan.vanDijk@let.uu.nl
Inschrijving via: www.let.uu.nl/bellevanzuylen

Lieu de mémoire

Links de piramide vlak na zijn voltooiing, rechts anno nu, met de auteur.

Piramide?! Jawel, maar die van Austerlitz

Ze waren gespannen, de logerende neefjes uit Brabant. Hun Driebergse oom zou ze de piramide laten zien die heel dicht bij zijn huis lag. Het was warm die dag, midzomer. Voor elfjarigen een zware voettocht door de zanderige Heuvelrug.

Zandverstuivingen als woestijnen wisselen elkaar af met nogal strakgetrokken dennenbos. Ze kunnen er bij familiereunies smakelijk over vertellen. Hoe warm het was, hoe saai en hoe ver. Het gaf allemaal niks, straks was daar de PIRAMIDE...

Hun teleurstelling heb ik destijds toegeschreven aan uitputting. Jaren later hebben ze me uitgelegd wat het woord piramide te weeg had gebracht. Marmeren trappen en duizelingwekkende hoogte, een Kuifje-verhaal. Zwak verlichte gangen met aan het einde een schatkamer vol goud en mummies. Wat ze zagen: overwoekerd niks. Je kon er niet eens van afglijen. Uitzicht? Oom wees van alles in de verte aan... zij wilden alleen nog maar naar huis.

Nu is die piramide opgeschoond. Bomen en struiken gekapt, er omheen kun je een rondje lopen. Iets indrukwekkender is ze er van geworden maar nog altijd een groteske molshoop met bovenop een wat misplaatste obelisk, oordeelt mijn vriendin die mee was voor het nemen van de foto.

Afbreken dus maar? Nee. Want die "piramide" ligt daar voor het verhaal. Dat is namelijk geweldig. Mijn versie: generaal Marchand moet zijn morrende bezettingslegertje koest houden. Napoleon heeft een veldslag gewonnen bij het Tsjechische Austerlitz. Zijn soldaten in het saaie Nederland hadden erbij willen zijn! Hun overste zegt: "Dan gaan jullie toch een geweldig gedenkteken oprichten?! Een PIRAMIDE zal het zijn. Eerst leggen we op de plek waar-ie komen moet een loden koker met al jullie namen. Zo zijn jullie er eeuwig bij."

Die Jeankes en Pièrkes zien zich al met dat verhaal thuis komen en scheppen als bezetenen in het looige Utrechtse zand. Tot dus die piramide daar ligt. O geschiedenis, o lot. Door het gewicht van hun eigen geschap is de koker gebarsten, bleek toen men met moderne technieken dat ding terugvond. Spijtig? Ach, hun namen zijn vergaan maar de piramide van Austerlitz zal altijd bestaan. ●

Gemeente Utrecht

Op 2 september jl. is door de gemeenteraad een nieuw monumentenbeleidsplan voor de gemeente Utrecht vastgesteld. De titel van dit beleidsplan –Beheer van de chaos der eeuwen– is geïnspireerd op een gedicht van archeologe en dichteres Esther Jansma en verwijst naar de talloze ingrepen die in de eeuwenlange geschiedenis van de stad hebben plaatsgevonden.

Chaos der eeuwen beheerd

Het beleidsplan is een evaluatie van het monumentenbeleid uit 1993 en doet aanbevelingen voor de periode tot (minimaal) 2008. Daarbij is veel aandacht voor de sociale betekenis en de beleving van monumenten, voor zowel de bewoners van de binnenstad als die van de omliggende wijken.

Dat het gemeentelijk beleid succesvol is geweest, blijkt uit de 700 monumenten die sinds 1993 (met subsidie) zijn gerestaureerd. De gemeente wil daar tot en met 2008 nog 300 panden aan toevoegen, waarmee de achterstand in restauraties zal zijn ingelopen. Voor restauraties worden na 2004 overigens geen subsidies, maar leningen met een extra lage rente aangeboden. Nieuw in het beleid zijn een onderzoek naar de naoorlogse stedenbouw en architectuur

en een inventarisatie van het industrieel erfgoed. Ook het publieksbereik is belangrijk. Het gaat daarbij om het uitgeven van of het meewerken aan publicaties voor verschillende doelgroepen. Ook het informeren van monumenteneigenaren en kennisuitwisseling met wijkbewoners worden daartoe gerekend.

Gezien de aankomende wetsherziening kan het beleidsdeel over de archeologie pas in 2005 worden uitgewerkt. Bij de totstandkoming van de wet heeft Utrecht het belang van de rol van de gemeente benadrukt.

Het volledige monumentenbeleidsplan is te vinden op www.Utrecht.nl onder Wonen en Bouwen, Beleid, Monumentenbeleidsplan 2004. •

Het succes van het Utrechtse monumentenbeleid blijkt ook uit de manier waarop cultuurhistorische waarden in nieuwe plannen worden ingepast. Zoals het tracé van de Romeinse weg, dat dwars door een appartementencomplex in de wijk Veldhuizen snijdt.

Informatie: H. Jansen 030 286 8536

Voor- en keerzijde van een van de 121 'stekelvarken/standaard'-sceatta's uit de muntschat van De Woerd.

Nog altijd spreken de sceatta's erg tot de verbeelding. Zij worden trouwens nog steeds weinig gevonden en al helemaal niet in enig getal. Des te groter was het geluk van de Utrechtse archeologen toen zij in Leidsche Rijn 121 sceatta's vonden in een verlande rivierbedding. De vondstsituatie wijst op een muntschat, die door de Rijn in de achtste eeuw verspoeld is. De munten zelf dateren uit het begin van die eeuw.

Samen met andere vondsten toont de muntschat aan dat er in de vijfde tot de achtste eeuw niet onbelangrijke bewoning was in en rond het voormalige Romeinse castellum op de Hoge Woerd bij De Meern. Net als het castellum van Utrecht, nu onder het Domplein verborgen, moet het fort van De Meern een aantrekkelijke vestigingsplaats zijn geweest voor Germaanse groepen die zich vanaf de vijfde eeuw in onze contreien nestelden. Vooral in de zevende en achtste eeuw streden Franken vanuit het zuiden en Friezen vanuit het noorden om de loyaliteit van deze lokale gemeenschappen. De oude castella waren een speelbal in die strijd. De muntschat is misschien begraven om spaargeld veilig te stellen in deze woelige tijden.

De schat bestaat hoofdzakelijk uit sceatta's van het 'stekelvarken/standaard'-type, een van de vijf groepen waaronder de in Nederland gevonden sceatta's zich laten rubriceren. Het 'stekelvarken' is in werkelijkheid waarschijnlijk een verbastering van een portret op Angelsaksische munten. De 'standaard' op de achter-

121 stekelvarkentjes

Stekelvarkens, roeiboten, Romulus en Remus onder de wolf – van alles heeft men willen zien in de gestileerde voorstellingen op een bepaald soort zilveren muntjes die vanouds worden gevonden langs de kusten van de Noordzee. Omdat achttiende-eeuwse geleerden de herkomst van deze muntjes vermoedden in de Germaanse koninkrijken van de Donkere Eeuwen, introduceerde men de term *sceatta* naar het oud-Germaanse *skeat* ('geld, schat').

zijde is een verbastering van een veldteken op laat-Romeinse munten. Het gebied van de sceatta's valt ongeveer samen met Angelsaksisch Engeland en 'groot-Friesland', grosso modo de lage helft van ons land, maar de 'stekelvarkentjes' gelden bij uitstek als Friese munten. Hun verspreidingsgebied is echter veel ruimer en beslaat ook Noord-Frankrijk, het Midden-Rijngebied, Noord-Duitsland en Zuid-Scandinavië. In deze gebieden waren de Friezen in de zevende en achtste eeuw de voornaamste agenten van de langeafstandshandel. Sceatta's vormden het geld van de Friese Noordzee-economie.

De muntschat herinnert ons eraan dat de streek rond Utrecht tussen ca. 650 en het begin van de achtste eeuw te boek stond als grensgebied van het Friese koninkrijk. De basis van de stad Utrecht werd rond 700 gelegd als een Frankische missiepost in Fries gebied! Vanaf 719 werd het Friese koninkrijk stapsgewijs door de Franken ingelijfd. Daarna floreerde de Friese handel nog ruim een eeuw vanuit Dorestad bij Wijk bij Duurstede. Vanaf ca. 830 viel hun handelsnetwerk ten prooi aan de plundertochten van de Vikingen. Maar de sceatta's vormen een blijvende herinnering aan de bloeitijd van de Friese macht en handel die daaraan voorafgingen. Om die reden heeft het Centraal Museum besloten de muntschat op te nemen in de overzichtstentoonstelling 'Vikingen!' die van 7 november 2004 t/m 10 april te zien is.

aktief

Heemschut

Heemschut; what's in

Een vraag die we vaak horen als we ons als lid van Heemschut voorstellen is: wat betekent de naam Heemschut eigenlijk? De tweede helft van de naam levert nog niet veel moeilijkheden op: schut zal iets met beschutten en beschermen te maken hebben, en dat klopt helemaal.

Maar wat mag "heem" dan wel betekenen? Mensen die tijdens de Duitse les op school goed hebben opgelet zullen er misschien het woord "Heim" oftewel huis in herkennen. Degenen die zich al of niet actief met oudheidkunde en geschiedenis bezighouden zal de term "heemkunde" niet onbekend zijn. Vaak gaat het dan om plaatselijke of regionale historische verenigingen die de geschiedenis van hun omgeving zo goed mogelijk in kaart proberen te brengen. Als lezer van GM² bent u er misschien zelf wel lid van.

Heemschut heeft inderdaad veel gemeen met deze verenigingen, en werkt vaak en graag met ze samen. Als vereniging hebben wij ons gespecialiseerd in het beschermen van historische objecten én landschappen waarvan we vinden dat ze waardevol genoeg zijn om behouden te blijven. Vandaar dat de naam "Heemschut" zo toepasselijk is: daarin is de taak van onze vereniging treffend en beknopt samengevat. Dat de naam soms wat extra uitleg vereist, ach, dat is meteen een mooie aanleiding om over het werk van Heemschut te beginnen. En daarover raak je niet snel uitgesproken.

Boerderij bedreigd

Op deze pagina's wordt nogal eens over boerderijen geschreven. Eigenlijk is dat niet zo verwonderlijk; een flink deel van onze provincie bestaat uit landelijk gebied, met vaak nog een agrarische bestemming. Zoals waarschijnlijk bekend loopt in ons land het aantal actieve boerenbedrijven sterk terug, met als onvermijdelijk gevolg dat nogal wat boerderijen in onbruik raken. Daaronder zijn ook historisch waardevolle exemplaren, waarvoor gelukkig vaak een nieuwe bestemming als woonhuis of bedrijfspand kan worden gevonden.

Bowlust

Niet alle boerderijen hebben het zo goed getroffen, en boerderij Bowlust in Soest is daar een voorbeeld van. De boerderij is gelegen aan de Turfweg 5 in Soest, dateert uit 1849 en is in opdracht van de toenmalige eigenaar van het Landgoed Pijnenburg, Andries de Wilde, als sluitstuk van een serie pachtboerderijen gebouwd. Andries de Wilde had de gewoonte om de pachtboerderijen de naam van een van zijn kinderen te geven. Zo is in 1827 de Andrieshoeve gebouwd (heet nu: De Kooi) in 1832 de Lodewijkshoeve (inmiddels gesloopt), de Christoffelhoeve in 1836, en tenslotte in 1845 de Gerritshoeve (heet nu Wijkerhoek). Waarschijnlijk had hij nog een pachtboerderij nodig, maar beschikte hij niet meer over naamgevers en heeft hij daarom de boerderij Bowlust genoemd. Wel, lust om te bouwen kun je hem, gelet op de serie boerderijen, niet ontzeggen. In 1986 is het pand bij de Monumenteninventarisatie

heemschut.nl/utrecht

a name?

beoordeeld als "van hoge waarde". Dat dit niet automatisch goed onderhoud met zich meebrengt, valt aan de foto's wel te zien. Twee jaar geleden is het pand gekraakt, zodat de eigenaresse, die de boerderij gebruikte als dagverblijf en beperkte overnachtingsmogelijkheid, niet in staat is onderhoud aan de boerderij uit te voeren. Een merkwaardige gang van zaken!

Hoe nu verder

Heemschut heeft de eigenaresse geadviseerd contact op te nemen met de Boerderijen Stichting Utrecht. Verder hebben wij de zaak voorgelegd aan B&W van de Gemeente Soest met het verzoek om te bekijken of zij er voor kunnen zorgen dat de betreffende boerderij niet verloren gaat. Opname op de Gemeentelijke Monumentenlijst of aanwijzing als Rijksmonument zou al een grote stap in de goede richting zijn. *(met dank aan J. Van Doorn, Bilthoven). Een uitgebreide versie van dit artikel vindt u op www.heemschut.nl/utrecht*

In kort bestek

Gereformeerde kerk-gebouw te Vreeland

Over dit waardevolle gebouw met zijn unieke Jugendstilinterieur heeft u in het vorige nummer van dit blad uitgebreid kunnen lezen. De toekomstige bestemming

van het gebouw blijft onzeker. Geopperd is om van het gebouw een cultureel centrum te maken voor onder meer exposities en kleine concerten. Wij steunen dit voorstel van harte.

O.L.V. Kerk Gregoriuslaan Bilthoven

Deze kerk uit 1928 vormt samen met de naastgelegen pastorie, school en kerkhof een uniek ensemble, waarvan nog maar weinig gave voorbeelden zijn overgebleven. De kerk en pastorie (beide gemeentelijk monument) komen tussen twee nieuwbouwprojecten te liggen die beide een fors volume vormen. Cultuurhistorisch gezien is dit een slechte ontwikkeling.

Nieuwbouw verpleeghuis Isselwaarde

De nieuwbouw van het transmuraal huisartsencentrum en ondergrondse parkeergarage in het gebied hoek Eiteren en Touwlaan zijn naar onze mening in verhouding tot de locatie disproportioneel. De geplande bouwmassa betekent een ernstige aantasting van het beschermde stadsgezicht van IJsselstein en beperkt in het bijzonder het zicht op de toren van de Hervormde Kerk in het Kronenburgplantsoen, een van de belangrijkste voorbeelden van renaissancebouwkunst in ons land. ●

Herbestemming van een steenfabriek

Ooit lagen in de tweede helft van de negentiende eeuw langs de Rijn, Maas en Waal honderden steenfabrieken. Deze concentreerden zich langs de grote rivieren, waar zowel geschikte klei als voldoende arbeidskrachten aanwezig waren. Bovendien konden brandstof en eindproducten per schip aan- en afgevoerd worden.

de Bosscherwaarden

Bij Wijk bij Duurstede liggen twee voormalige steenfabrieken. Door de automatisering van het productieproces, felle concurrentiestrijd en saneringen werden veel fabrieken gesloten; na de 'Lunenburgerwaard' zou in 1991 ook de laatst overgebleven steenfabriek in Wijk bij Duurstede, 'de Bosscherwaarden', zijn deuren sluiten. De steenfabriek 'de Bosscherwaarden' werd in 1923 gesticht en ligt centraal in het rivierengebied in de uiterwaarden van Wijk bij Duurstede. Men was door de benodigde klei specifiek gebonden aan het buitendijkse rivierenlandschap. Naast de fabriek ligt een kleigat, waaruit nadat de kleilaag verdwenen was, zand werd gewonnen. Met de opbrengsten van dit zand financierde de onderneming modernisering als het bouwen en inrichten van een kunstmatige drooginrichting. De arbeidsomstandigheden op de steenbakkerijen waren zwaar en seizoensgebonden. Vroeger werkten er 200 tot 600 arbeiders in de steenfabriek. Omdat de arbeiders veelal bij de steenfabriek woonden, vormde ze een hechte gemeenschap, welke van generatie op generatie op de steenfabriek leefde en werkte. Door het

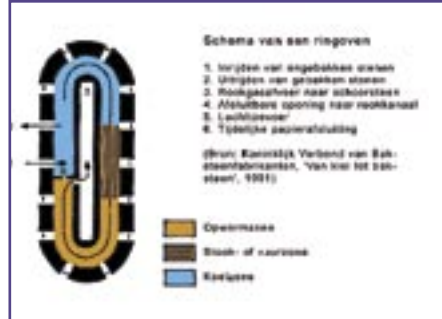
geautomatiseerde productieproces nam het aantal arbeiders echter snel af. Zo werkten bij de Bosscherwaarden bijvoorbeeld rond 1956 nog maar 45 man en zouden er nu bij een in gebruik zijnde steenfabriek hooguit 25 mensen werken. De Bosscherwaarden beschikte over het eerste type moderne ringovens die Nederlandse steenfabrieken gebruikten om hun productie te verhogen. Deze ovens waren niet alleen zuiniger in het gebruik van brandstof, zij konden ook in tegenstelling tot de voorgaande ovens, het hele jaar door brandden. Hoewel de ovens zuiniger waren dan de vroegere veldovens, ging er toch veel warmte verloren. Na de oorlog werd daarom de vlamoven geïntroduceerd en tegenwoordig maakt men middels de modernste technieken gebruik van de zogenaamde drukovens. Van die laatste technieken heeft de Bosscherwaarden niet meer kunnen profiteren, in 1991 werd de steenfabriek gesloten.

Cultuurhistorische waarde

Het bijzondere van de Bosscherwaarden is dat alle historische onderdelen die gebruikt werden voor de steen-

zwartwit foto links: Blik op de stookzolder van De Bosscherwaarden. Vanuit het kolenkarretje schepte de stoker kolen in de stookgaten en voedde op deze wijze de oven. Eén maal per half uur gooide hij kolen op het vuur. Terwijl de meeste steenfabrieken in de jaren zestig en zeventig op het stoken met gas overgingen, bleef de oven van De Bosscherwaarden op kolen stoken. kleine kleurenfoto links: Luchtfoto van de steenfabriek De Bosscherwaarden bij Wijk bij Duurstede. grote kleurenfoto links: De ringoven met de circa 40 meter hoge schoorsteen. foto boven: Het ruimtelijk plan uitgewerkt in een maquette. inzetje: Bespreking van het door landschapsarchitecten Brons + Partners opgestelde ruimtelijke plan. schema: Schema van een ringoven. De ringoven bestaat uit een rondlopende gang, waarin het vuur voortdurend rondgaat door de brandstoftoevoer langzaam te verplaatsen. Tegenover het vuur worden gebakken stenen via een poort uitgereden en gedroogde stenen ingezet. Doordat de warmte van de afkoelende stenen wordt gebruikt om de nieuwe verbrandingslucht te verwarmen, treedt een aanzienlijke besparing in brandstof op ten opzichte van periodiek gestookte ovens. (Foto's en illustraties: Brons + Partners landschapsarchitecten)

fabricage nog compleet en gebruiksklaar zijn. Uniek voor Nederlandse begrippen is dat de ringoven geheel intact aanwezig is: de ringoven en de zo kenmerkende circa 40 meter hoge schoorsteen hebben een architectuurhistorische waarde en zijn dan ook beide beschermd als rijksmonument. Naast de ringoven heeft deze steenfabriek als compleet ensemble in combinatie met het kleidepot en andere historische onderdelen, zoals de locomotievenloods, het smalspoor en de kolentoevoer een historische meerwaarde. Terwijl de meeste steenfabrieken in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw overgingen op het stoken met gas, bleef de oven van de Bosscherwaarden op kolen stoken. De cultuurhistorische waarde bestaat uit diverse componenten: symbool van nijverheid langs de rivier, ontwikkeling van de steenfabricage, ensemble steenfabriek, klei- en zandputten, uiterwaarden, smalspoor en kleidepot.

Herbestemming

De huidige particuliere eigenaar van steenfabriek Bosscherwaarden wil de identiteit van het terrein niet verloren laten gaan. Na toekenning van Belvedere-subsidie door het Stimuleringsfonds voor Architectuur, onderzocht men samen met landschapsarchitecten

Brons + partners de mogelijkheden om een duurzaam toekomstperspectief te creëren voor de steenfabriek. Omdat de steenfabriek in het gebied van rivierbedverruiming ligt, mogen er formeel geen andere dan de huidige functies gecreëerd worden. De unieke locatie vraagt echter om behoud en om het veiligstellen van een duurzaam hergebruik van de steenfabriek als industrieel monument. Als uitgangspunt kiest men daarom voor een culturele ontmoetingsplek, een nieuwe 'Cultuurplaatse' in het buitengebied, die refereert aan de baksteenfabricage van verleden, heden en toekomst. De Bosscherwaarden zou zo kunnen uitgroeien tot hét enige, landelijke centrum voor de documentatie en presentatie van de baksteenfabricage in Nederland. Inmiddels zijn er twee stichtingen opgericht: één stichting voor het beheer en de exploitatie van de gebouwen en een tweede voor de exploitatie van het grofkeramisch centrum en culturele activiteiten. De stichtingsbesturen hebben een ondernemings- en financieringsplan opgesteld en subsidieaanvragen ingediend bij de provincie en de Europese Unie. In het voorjaar van 2005 zullen de plannen worden uitgewerkt en wellicht zal de steenfabriek, die altijd een vertrouwd silhouet in het rivierenlandschap vormde, haar industriële geschiedenis dan aan een breder publiek prijs geven.

Een van de mooist gelegen molens in Utrecht is de Middelste Molen van het Waterschap Lopik, Lopikerkapel en Zevenhoven, midden in het wijde polderlandschap, waar de wind nog van alle kanten vrije toegang heeft. In de verte zijn de kantoorflats van Utrecht te zien en bij helder weer komen de Rotterdamse bruggen, flats en de Euromast in beeld.

De Middelste bij Cabauw

Molen

Vrijwillig molenaar Erik Stoop geeft vangles, (mei 2004)

Historische plek

Het is een historische plek, want 550 jaar geleden kwam hier de eerste molen van deze polder gereed. Het waren de drie dorpsberaders die op de dinsdag na Pasen ten overstaan van de bewoners en afgevaardigden van het kapittel van St. Marie, in de dorpskerk van Lopik verklaarden dat de molen klaar was en dat het onderhoud nu voor rekening van de polder kwam. Wanneer de polder zelf gesticht is, kunnen we niet meer achterhalen, maar de ontginning van dit deel van Utrecht vond in de elfde en twaalfde eeuw plaats. Rond 1150 was het gebied rond Lopik al helemaal in cultuur gebracht en vanaf dat moment begon de strijd tegen het water. Dat begon door het graven van de Grote Kerkvliet in 1155, waardoor het overtollige water beter kon worden afgevoerd. Rond die tijd werd ook de Eerste Veldwetering gegraven en later de Tweede Veldwetering en de Lansing. Door inklinking kwam het land steeds lager te liggen en was natuurlijke afwatering op den duur niet meer mogelijk; er moest een andere oplossing worden gevonden. In het begin van de vijftiende eeuw kwam de eerste watermolen in de omgeving van Alkmaar tot stand en dat bleek een goede oplossing te zijn. In 1450 liet de polder Bonrepas en Noord-Zevender een molen bouwen vlak bij de Koenderschansbrug; de eerste in deze omgeving. Lopik bleef niet lang achter want in 1454 verscheen daar de eerste molen.

De polder Lopik, Lopikerkapel en Zevenhoven is een lange, smalle polder en al snel was die ene molen niet meer voldoende om al het bezwaarwater kwijt te raken. Er volgde een tweede molen en we weten dat er in 1532 drie molens stonden. De eerste en de tweede stonden vlak bij elkaar (een afstand van nog geen

Hannes de Lange (links), molenaar van 1888-1938 met zijn vrouw Aagje en zwager (circa 1925)

150 meter) terwijl de derde molen 600 meter noordelijk van de andere twee kwam te staan. Het is geen getrapte bemaling, waar de ene molen het water naar de volgende opmaalt, om de opvoerhoogte te vergroten. Deze molens werken parallel zodat de uitwaterende capaciteit wordt vergroot.

Lage status

Het was voor de molenaars een eenzaam beroep zo midden in de polder. Je kon de buitenwereld alleen bereiken door lopend naar Cabauw of Polsbroek te gaan, of varend met een schouw. 's Winters moet het ijszig koud zijn geweest, want in de molen zelf tocht het altijd en rond de molen heeft de wind vrij spel. De molen bood bovendien weinig woonruimte, vandaar dat er naast de meeste molens een zomerhuisje was gebouwd. Bij alle drie de molens bij Cabauw stond zo'n huisje, waar de familie het in het warmere seizoen iets ruimer had, maar waar ook het (weinige) vee stond dat de molenaar hielp in zijn levensbehoeften te voorzien.

In tegenstelling tot korenmolenaars die een behoorlijke sociale status hadden (zie GM2 van mei 2004), stond de poldermolenaar aan de onderkant van de maatschappelijke ladder. Hij stond gelijk met een boerenarbeider en 's zomers was hij ook vaak als zodanig werkzaam. Dat kon omdat er 's zomers normaal gesproken veel minder regen valt en er dus niet gemalen hoefde te worden. Die tijd werd gevuld met sloten uitdiepen, kanten maaien, distels verwijderen (in het archief vermeld onder stiekels steken), of het helpen bij grasmaaien en dergelijke. In erg natte zomers had de molenaar geen tijd om dit soort werk te doen en kwam zijn inkomen danig in de knel. In zo'n geval wilde het nog wel eens voorkomen dat de voorzitter van het polderbestuur vond dat er extra betaald zou moeten worden voor het malen, maar het kwam herhaaldelijk voor dat de ingelanden (boeren dus) het hier niet mee eens waren, en het voorgestelde bedrag verlaagden. De mens is weinig veranderd in de loop der eeuwen...

Het 'sloten'

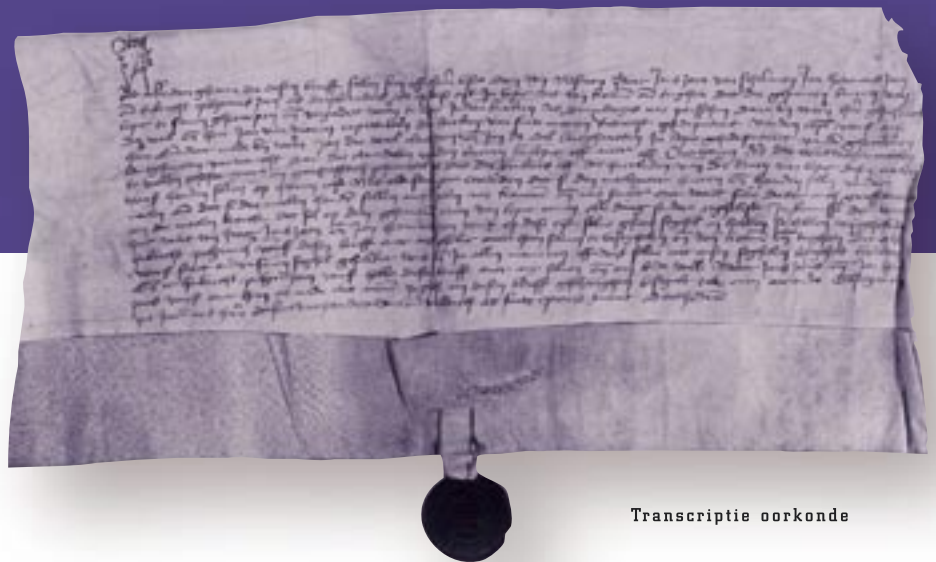
Het werk zelf was zwaar, vooral door het vele vuil dat naar de molen werd gezogen. Dat mag niet door het scheprad gaan en wordt daarom door het krooshek tegengehouden. Alle zwerfvuil moet op de kant worden gehaald en behalve planten en kroos kom je als molenaar de meest vreemde zaken tegen. In het verleden is er veel over het zogenaamde vuilvissen geklaagd. Vooral in de tijd dat de sloten geschoond moesten worden had de molenaar een probleem, want als het even kon liet de boer het vuil gewoon wegdrijven. Het kwam vanzelf bij de molen en de molenaar moest maar zien dat hij alle vuil weer kwijtraakte. Kortom een terugkerende bron van ergernis en ellende. Dit sloten, oftewel de watergangen rond de molen van waterplanten ontdoen en op diepte brengen, hoort tot de taak van de molenaar. Ook alle ingelanden zijn dit voor hun grondgebied verplicht, omdat anders het water niet goed naar de molen kan toestromen. Vandaar dat twee keer per jaar schouw gevoerd wordt om te zien of alle sloten op diepte zijn. Als dat niet het geval is krijgt de betrokken ingeland een waarschuwing om alsnog zijn werk te doen. Zo niet dan werd vroeger de sloot op kosten van die boer door het waterschap geschoond. Vaak was het de molenaar die het karwei mocht opknappen. Wel kreeg hij hiervoor extra betaald.

Pet in de hand

De betaling had één keer per jaar plaats: in deze polder op 1 februari of een dag later als die op een zondag viel. De molenaars moesten dan opdaven bij de vergadering van het polderbestuur en kregen hun geld, staande de vergadering, en dat moeten we zeer letterlijk nemen. Met de pet in de hand moesten ze dan beloven ook het komende jaar weer te werken volgens de keur (het polderreglement) en alles te doen wat het bestuur hun opdroeg. Jaar op jaar werd dit weer benadrukt, en als een molenaar in een jaar eens wat afweek van de keur dan werd hem dit tijdens de vergadering heel erg duidelijk gemaakt. Voor het polderbestuur

Alle den ghenen die desen brieff sellen sien off hoeren lesen doen wij verstaen zweer Janszoen van Schlanen, Jan Hermanszoen en Hubrecht Pelgrimszoen als dorpsberaders nu op dese tijt in Lopic dat wij kennen ende tughen dat die ghemeen bueren van Lopic te samen gheroepen en vergadert waren te Lopic in der kerken des dinxdag nae paesschen daer bij waeren here Ghisbert die Wael en heer Jan van Vianen capittularen der kerken van Sinte Marien t'Utrecht ghedeputeert van den capel voirsz. onze heren ende daer mede bij waeren Jan die Wael Claeszoen ende Jan de Edel lantghenoten in Lopic off meer off overgaven als die wintwatermoelen te vollen gheset waert ende gansafftich ghemaect is dat die brukers off die huerluden van die erven van Lopic desen moelen voirsz. houden sellen op hoeren cost met aldus daniger vorwerden dat si den molenaar hueren ende houden sellen vander moelen en dat si die moelen houden sellen met zeilen mit kammen ende mit smeert waert sake datter enich greffwerck aen die moelen braeck dat op den ghemenen erven van Lopic comen alle ding sonder argelist in kennisse der waerheit want wij Zweer Janszoen ende Jan Hermanszoen voirt op dese tijt selve gheen seghel en hebben wij ghebede Hubrecht Pelgrimsz voirsz. desen brieff over ons gheleic over hem selven te beseghelen ende wij kennen ende tughen dit als voirsz. staet onder sinen seghel gheliker was ende in allen manieren off wij 't selve met onsen seghelen geseghelt hadden ende ic Hubrecht Pelgrimszoen voirsz. hebben desen brieff over mij selven ende om bede wille Zweer Jansz zoens ende Jan Hermenszoens voirsz. over hem oic mede met minen zeghel aen desen brieff ghehanghen besegelt tot enen oirconde ghegeven in 't jair ons here dusent vierhondert vier ende vijftig op Sinte Pacis¹ avont ad cathedram.

¹ *Ws Petris*

Transcriptie oorkonde

waren de kosten voor het onderhoud van de molen verreweg de hoogste post op de begroting, en wat dat betreft is er dus niets veranderd. Om een goed overzicht te houden over de staat van onderhoud werden de molens twee keer per jaar gevisiteerd. Bij het eerste bezoek werd door één of twee bestuurders, samen met de molenmaker, nagegaan wat er in de rest van het jaar aan onderhoud zou moeten gebeuren, en bij de tweede keer werd vastgesteld of het onderhoud goed was uitgevoerd. Zo bleef de molen steeds in een goede tot redelijke toestand. Het onderhoud zelf werd voor een periode van twaalf jaar aanbesteed aan een molenmaker. Wie het laagst inschreef werd het werk gegund. Alle onderhoud moest dus worden uitgevoerd voor het bedrag waarvoor de molenmaker had ingeschreven, alleen bijzondere zaken (zoals het vervangen van een roede of van een bovenas) werden apart verrekend. Wat dat betreft kunnen we dus wat leren van

de oude polderbesturen, hoewel een periode van twaalf jaar nu niet meer haalbaar is. Zijn er grote verschillen tussen de vroegere molenaar en de huidige vrijwilliger? Niet zo heel erg veel: behalve dat de vrijwilliger niet dag en nacht hoeft te malen en er al helemaal niet voor wordt betaald (maar daar is het zijn hobby voor), is het werk zelf weinig anders. Ook nu nog is de molenaar verantwoordelijk voor de molen en de watergangen, dus vuilvissen moet nog steeds gebeuren en ik kan u verzekeren dat dat zwaar werk is. Klein onderhoud hoort nog steeds bij de taken, alleen het vervaardigen van nieuwe zeilen wordt nu door de zeilmaker gedaan, maar tot in de achttiende eeuw was dat ook de taak van de molenaar. De molenaar was trots op zijn molen en dat is de huidige vrijwilliger zo mogelijk nog meer. Hij heeft het dus over ZIJN molen, en dat zou ik zo maar willen laten. ●

Gevels

Bouwhistorie en restauratie van De Vuylcop

In 1969 kocht restauratie-architect Bernard Heijman (80) De Vuylcop. De toren was toen in gebruik als (huur)woning. De afgelopen vijfendertig jaar heeft Heijman besteed aan de restauratie van het eeuwenoude gebouw; tijdens de restauratie heeft hij zelf ook een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek verricht.

Heijman is apetrots op zijn prestatie en vertelt nog altijd met graagte over de lange weg die hij gegaan is. Niet alleen over de vele hindernissen die hij moest nemen op het vlak van bouw- en monumentenvergunningen en financiering, maar ook over de werkzaamheden die uitgevoerd zijn, de nieuwe restauratietechnieken die hij zelf ontwikkeld heeft, en de geheimen die het gebouw heeft prijsgegeven. En nu dit levenswerk is afgerond, hoopt hij er zelf over enige tijd in te kunnen gaan wonen.

De toren

De Vuylcop is een middeleeuwse woon-verdedigings-toren en erkend als Ridderhofstad, bestaande uit een kelderniveau op het maaiveld, een woonniveau, een slaapniveau en een zolderniveau. Hij is gebouwd tussen 1200 en 1300. De toren heeft een buitenmaat van 10 bij 7 m en een nokhoogte van ongeveer 16 m. Hij was oorspronkelijk omgeven door een gracht, die nu nog voor twee derde aanwezig is. Het is een gaaf monument met een grote mate van oorspronkelijkheid. Het is nooit verwoest of afgebrand en herbouwd. Dat maakt deze eeuwenoude woontoren zo bijzonder.

De gevels 'vermageren' per niveau, wat wil zeggen dat de muren 1,20 meter dik zijn op maaiveldniveau en

nog maar een halve meter op zolderniveau. De bouw was duur en solide. De muren zijn vol-gemetseld en bestaan niet, zoals in die tijd vaak gebeurde, uit een buiten- en een binnenwand en de ruimte daartussen opgevuld met van alles en nog wat zoals takkenbossen en puin (bakstenen en mortel waren indertijd erg duur). De stenen werden ter plaatse gebakken. De horizontale doorsnede van de toren is een onregelmatige vierhoek die met de hoogte ook nog van vorm verandert. De noordoostgevel is hol gebouwd en ook enigszins scheef. Werkelijk niets aan de toren is waterpas of loodrecht en hij heeft geen enkele rechte hoek. De verklaring hiervoor is dat de bouwers uit die tijd geen waterpas kenden en ook niet over de kennis beschikten om een rechte hoek te kunnen uitzetten. De geschreven geschiedenis van de toren gaat terug tot 1392 en vanaf die tijd zijn ook de eigenaren bekend. De toren is vrijwel continu bewoond geweest. De zeveneneenhalve eeuw van zijn bestaan zijn de toren niet in de koude kleren gaan zitten. De ingrijpendste verandering was de verhoging met een extra verdieping in de tweede helft van de 17de eeuw: een hoge woning was een statussymbool. Daardoor is de toren gaan scheefzakken. Eind achttiende eeuw is de verdieping eraf gehaald en is het scheefzakken tot stilstand gekomen. Maar de gevolgen van de scheefstand waren toen al onomkeerbaar.

die spreken

De Vuylcop in 2004, boven: De noordwestgevel met één schief, en twee rechte ramen.

rechts: De zuidwestgevel met de dichtgezette scheur naast de regenpijp (niets meer van te zien) en bovenin de dichtgezette 'vensteropening' en daaronder het langgerekte inzetstuk. Er zijn twee typen muurankers toegepast. De ankers met de rechte vleugels zijn soms te lang, maar omdat twee korte vleugels niet de gewenste trekkracht kunnen opbrengen, zijn op die plaatsen ankers met vier korte vleugels gebruikt.

foto uiterst links: Twee dichtgezette hordijsgaten in de zuidwest gevel.
 schuin daaronder: Het raam in de noord-oost gevel met de boog die te hoog zit.
 foto boven: Bernard Heijman met een eeuwenoude plank met daarop de inscriptie:
 1750, H MAAL, C D V en M D V. Deze zit-plank kwam tevoorschijn tussen de buitenwand en
 de binnenwand waarmee het raam in de zuidwestgevel van de salon was dichtgezet. De bouw-
 vakker Hendrik Maal heeft er zijn naam en het jaartal ingekrast. C(ornelis) d(e) V(ries) en
 M(arius) d(e) V(ries) hebben volstaan met hun initialen, alvorens de zaak werd dichtgemetseld.
 foto boven rechts: De zolder van de Vuylcop: klaar voor bewoning! foto links: De deels
 gesloopte vensterbanknis, met rechts nog een overblijfsel van het hout van de bank.

De in de loop der eeuwen uitgevoerde renovaties en verbouwingen hebben diepe sporen achtergelaten. De zoldervloer heeft drie niveaus gekend, waarvan het huidige het middelste niveau is. Ramen zijn herhaaldelijk vergroot, verkleind, verplaatst of dichtgezet. Na het verwijderen van de extra verdieping heeft men de woonverdieping en de slaapverdieping, die oorspronkelijk uit één 'rechthoekige' ruimte bestonden, door een scheidingsmuur in tweeën gedeeld en het kleinere deel benut voor het maken van een trappenhuis. Voor zover nu bekend heeft de Vuylcop een dakbedekking gehad van achtereenvolgens natuurleien, oud-hollandse pannen en thans weer natuurleien.

Vanaf de stichtingsdatum heeft de toren een groot aantal ankers en ankerstaarten gehad die met de als trekstaven fungerende vloer- en strijkbinten voor de samenhang van het bouwwerk zorgden. Langs de lange gevels lagen extra trekbalken, van ongeveer 10 m lengte. In de loop der eeuwen zijn een aantal ankers, ankerstaarten en trekbalken verloren gegaan. Bij de verlaging en verhoging van de zoldervloer zijn niet alle trekbalken en ankers meeverhuisd. Blijkbaar dacht men dat de solide bouw van de toren dat wel toestond. Het ging ook allemaal goed tot de toren scheef begon te zakken en scheef bleef staan. Toen wreekte zich het niet tijdig vervangen van ankers en trekbalken, en het feit dat verschillende ankerstaarten waren doorgeroest. Bovendien was, bleek tijdens de restauratie, één houten trekbalk volledig weggevreten door houtworm. Het metselwerk kon de trek-

krachten niet meer opvangen en er ontstonden grote verticale scheuren. Eeuwenlang heeft men niet anders gedaan dan de scheuren dichten, die telkens weer open gingen.

De noordoostgevel (de voorkant)

Rechts boven zie je een luik met de naam en het wapen van de Vuylcop. Het is het wapen van Schalkwijk met in de linkerbovenhoek een vrij kwartier voor de Ridderhofstad Vuylcop: twee kleine gele concentrische cirkels met naar buiten uitwaaierend drie blauwe Franse lelies. Naast dit luik zit een dichtgezette vensteropening die dateert uit de bouwtijd van de toren; de originele gemetselde boog boven de vensteropening is er nog. De opening is in twee stadia dichtgemaakt. Eerst is hij verkleind tot een spleet –dit bleek een schietsleuf te zijn geweest– later is hij geheel dichtgemaakt.

Links van deze dichtgemaakte opening, precies boven in het midden van de gevel, zit een groot raam van later datum. Opvallend is dat de gemetselde boog boven het raam een stuk hoger zit dan logisch is. De oorzaak hiervan moeten we zoeken in de extra verdieping die er in de tweede helft van de 17de eeuw op is gezet. Daarvoor heeft men eerst de zolderverdieping verlaagd, zodat men al een stukje van de extra verdieping had. Het raam moest wel een eindje mee zakken, maar de boog heeft men laten zitten.

Links van dit raam zien we weer een dichtgemaakte vensteropening. Toen men eind 18de eeuw de verdieping van de toren afhaalde, heeft men waarschijnlijk

foto boven: Volgens de vigerende restauratiefilosofie moet je alle beschadigde stenen uithakken en vervangen door onbeschadigde, nieuwe stenen. De consequentie hiervan is dat er grote hoeveelheden authentiek materiaal van baksteen en mortel worden weggegooid. Bij de Vuylcop is dit niet gebeurd. De gevels zijn gefreesd, waardoor uitstekende steenpuisten zijn verdwenen en het hemelwater er goed langs kan lopen. Let ook op de roze voeg, waar Heijman na overleg met de schilder en een aantal belangstellenden, voor gekozen heeft. Volgens hem is dit in ons land niet eerder vertoond. foto links: Het luik met de naam en het wapen. (foto's: Jacqelien Vroemen)

Euwenlang heeft men niet anders gedaan dan de scheuren dichten

van de gelegenheid gebruik gemaakt om een trappenhuis in de toren te maken. De scheidingsmuur die daarvoor nodig was, kwam midden voor het raam te staan, daarom is het dichtgezet.

Boven op de schoorsteen zit een haan. Is het een windvaan?, vragen mensen zich vaak af. Nee, want hij kan niet draaien. Na de Reformatie was de Vuylcop een schuilkerk waar in die tijd de verboden rooms-katholieke eredienst werd gehouden. De rooms-katholieke kerk in Schalkwijk heeft ook een haan op de kerktoren en werd daarom als symbool op de toren gebruikt. Jonkheer Ram, naar wie ook een weg is genoemd, was de drijvende kracht achter de schuilkerk.

De noordwestgevel

Aan deze kant kun je de scheefstand van de toren goed zien. Het vloerniveau van de westhoek is 18 cm lager dan dat van de oosthoek. Het gevolg is dat het net lijkt of het kelderraam, het raam van de woonverdieping en het raam van de slaapverdieping niet recht staan. In werkelijkheid staat alleen het lange smalle raam van de woonverdieping scheef, en de andere twee recht. Het middelste raam is namelijk de oorspronkelijke toegangsopening vanaf de stichtingsdatum en is dus met de toren mee scheefgezakt. De andere twee zijn van later datum, toen de toren

al scheef stond, en men inmiddels ook bekend was met het schietlood. De gevel stond helemaal los als gevolg van twee scheuren van ongeveer tien meter lengte van maaiveld tot aan de goot: een scheur links net om de hoek (dus eigenlijk in de noordoostgevel) en een rechts om de hoek (dus in de zuidwestgevel). De laatste scheur had op goothoogte een openstand van twee handbreedtes en werd steeds groter. Tijdens de restauratie zijn alle oude ankers, voor zover aanwezig, vervangen; in totaal zijn twaalf nieuwe ankers aangebracht die door middel van stalen trekstangen van 10,5 m dwars door de toren heen verbonden zijn met twaalf ankers op de andere smalle gevel. De scheuren zijn hiermee gefixeerd en gaan nooit meer open. De scheuren zelf zijn verdoezeld door om-en-om over de scheur stenen te metselen (in verband als het ware), zodat het nu net lijkt of er nooit een scheur geweest is.

De zuidwestgevel

Hier zie je, als je de regenpijp als referentielijn neemt, duidelijk hoe de gevel naar links helt; hij helt trouwens ook naar voren. Ook deze gevel stond helemaal los van de rest van het gebouw. Behalve de reeds genoemde scheur (met op goothoogte een openstand van twee handbreedtes) even rechts van de regenpijp, was

links: De Vuylcop in de vorige eeuw, voor de restauratie rechts: Gravure van De Vuylcop in volle glorie, met de extra verdieping (Foto HUA)

Een hordijs is een naar buiten uitkragende overdekte houten galerij.

er rechts om de hoek (dus in de zuidoostgevel) een tweede scheur van maaiveld tot goot. Er zijn 15 ankers aangebracht die middels trekstangen van 7,5 m dwars door de toren heen zijn verbonden met ankers op de noordoost-gevel, en strak aangedraaid. De scheur is daarna (ook onzichtbaar) verdoezeld.

In deze gevel is een groot aantal dichtzettingen te zien die de beweging geschiedenis van de toren verraden. Op slaapverdiepingniveau zijn tussen de westhoek en het eerste raam op de slaapverdieping twee rijen stootvoegen (kleine verticale voegen) te zien. Dit is waarschijnlijk een 'vensteropening' van de stichtingsdatum geweest: binnen zijn restanten van de gemetselde boog gevonden. Eronder is een langgerekte strook metselwerk (een inzetstuk) met een kleiner formaat bakstenen. Onder het maaiveld, bij het ontgraven van de fundering, is daar ter plaatse een grote verzameling potscherven gevonden. Achter het inzetstuk was een holle ruimte. Het is niet uitgesloten dat eerder genoemde gevelopening toegang gaf tot een houten gemak dat daar tegen de gevel hing. Het ronde gat (of misschien waren het er twee) was een prima gelegenheid om van alles en nog wat naar buiten te werken.

Helemaal bovenin, onder de goot en rechts van de dakkapel, zien we drie rechthoekige dichtzettingen bestaande uit vier bakstenen op hun plat. Aanvankelijk werden deze aangezien voor restanten van kantelen. Later bleek dat het hordijsgaten waren. Een hordijs is een naar buiten uitkragende overdekte houten galerij. De Vuylcop heeft rondom hordijzen gehad, die zijn aangebracht na de stichtingsdatum. Men hakte gaten in de gevel, zo hoog mogelijk, stak er balken door en bouwde daarop de galerij. In de bodem van de hordij-

zen waren gaten uitgespaard om belegeraars te kunnen bekogelen. Naast de tot schietsleuven verkleinde vensteropeningen, zijn ook deze dichtgemaakte hordijsgaten een bewijs van de gevaarlijke tijden die de toren beleefd heeft.

De zuidoostgevel

Hier zijn onder de goot alle dichtgezette hordijsgaten te zien, op één na. Maar het belangwekkendste onderdeel van deze gevel vinden we aan de binnenkant. Het lange smalle raam van deze zuidoostgevel was dichtgezet en is weer opengemaakt en doet nu dienst als keukenraam. Bij het verwijderen van de binnendichtzetting kwam er een vensterbanknis met daarin een vensterbank (in de betekenis van: bank om op te zitten) tevoorschijn. Op het eeuwenoude hout van de bank zat een loden amulet, in de vorm van een rechthoekje waarvan een van de lange zijden voor de helft was gekarteld, bevestigd met twee nagels. Op de pleisterlaag zaten nog de vette vingers van de middeleeuwen die hier gezeten hebben; hier kon je als het ware contact maken met de mensen uit die tijd. Het was de enige vensterbanknis in Nederland die in zijn oorspronkelijke staat bewaard was gebleven. Daar mocht dus niets mee gebeuren: hij moest worden afgedekt met een glasplaat tegen stof, en om bezichtiging mogelijk te maken. Heijman heeft als restauratie-architect een voorlopige bescherming laten aanbrengen door de uitvoerder en alles is opgenomen in bestek en tekeningen. Helaas: ondanks alle voorzorgsmaatregelen heeft de uitvoerder (van de gecertificeerde restauratie-aannemer) er op zekere dag de sloophamer op gezet. Het puin heeft Heijman bewaard, in de hoop hierin nog eens het loden amulet terug te vinden.

De Monumentopname van...

Hans Buijter, historicus, werkzaam bij de Stichting

Historie der Techniek in Eindhoven en bestuurslid van USINE. Auteur

van o.a. *Fabriekswerk. Industrieel Erfgoed in de provincie Utrecht (1997)*.

Slopen of bewaren?! Is een actieve werkvorm die de afdeling Cultuur & School van het Erfgoedhuis al enkele jaren met succes gebruikt in het voortgezet onderwijs. De redactie van GM² wil graag weten hoe deze opdracht uitgevoerd wordt door de mensen die verstand van monumenten (zouden moeten) hebben.

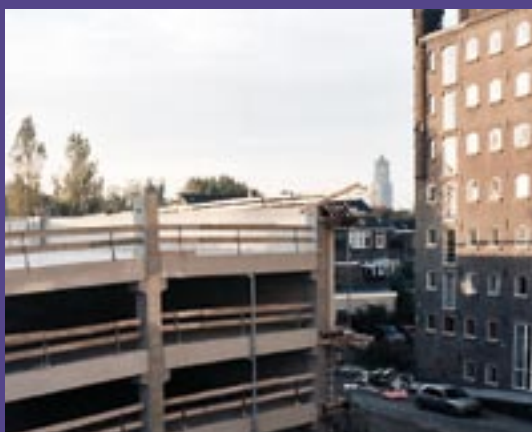
Favoriete monument

Het mooiste gezicht heb je op de fabriek wanneer je aan komt fietsen over het sluisencomplex in het Merwedekanaal vanuit de wijk Lombok. Aan de overkant aan het water liggen de sierlijke bakstenen gebouwen van sojafabriek Cereol voorheen de Stichtse Olie- en Lijnkoekenfabriek, omlijst met een betonnen silo- en extractiegebouw, voorraadtanks en een werkloos geworden kraan aan het kanaal. De stilgevallen installaties en het fortachtige uiterlijk suggereren een andere werkelijkheid. Terecht dat het complex tien jaar geleden een bescherming als rijksmonument verworven heeft. Met het kanaal, de sluisen, de bruggen en de Rijksmunt aan de overkant vormt het een indrukwekkend industrieel landschap en een goede illustratie van Utrechts verleden als industriestad.

Moet een monument worden

'Onoverzichtelijk konijnenhol' is het wel genoemd. Momenteel is het de bedoeling om het Muziekcentrum te verbouwen tot een glazen muziekpaleis waarin ook popcentrum Tivoli ondergebracht zou worden. De betonelementen, de nissen, zitjes en de verschillende niveau's van Herman Herzberger's bouwwerk ademen de sfeer van macramé en waskaarsen. Terwijl aan de buitenkant de brokstukken van het kasteel Vredenburg en het kantoorgebouw van 'De Utrecht' op een aandoenlijke wijze naar eerder gesloopte monumenten verwijzen. Kan dit monument van de democratische jaren zeventig niet bewaard blijven? Laat Tivoli gewoon in de prachtige toneelzaal van het NV-huis blijven zitten en handhaaf de betonnen schil van het Muziekcentrum met zijn foyer en kleine zaal.

Slopen

Naast bedrijfsverzamelgebouw Hooghiemstra verrijst op het moment de 'Blauwe Grift', een zeven verdiepingen hoog appartementengebouw dat de bewoners mooie uitzichten over het Griftpark zal bieden. Minder aardig is het gezicht vanuit het Griftpark op het van blauw glas voorziene bouwwerk. Het visueel leed dat het veroorzaakt, valt echter in het niet bij het ongemak van de ernaast opgetrokken parkeergarage die als verkeersmagneet zal dienen. Het betonnen skelet detoneert vreselijk bij de singelbebouwing en het industriële meelkasteel ernaast. Bovengrondse parkeergarages de stad uit, om te beginnen bij het Griftpark zou ik zeggen.

Boeken

Vanwege het 5-jarig bestaan van de agrarische natuurvereniging Ark en Eemlandschap is een jubileumbundel verschenen, die behalve een aantal artikelen over het natuurbeheer in de Eempolders en aanverwante 'groene' onderwerpen ook een wat langer verhaal bevat over de vroege ontginningsgeschiedenis van het gebied. Streekhistoricus Willem Ruizendaal behandelt de bewoning en ontginning vanaf de zevende eeuw en geeft een helder beeld van het gevecht van de mens met de natuur. Onder leiding van locatores, middeleeuwse projectontwikkelaars, kwamen grotere ontginningen tot stand. Toen het Flevomeer na 1170 door een doorbraak in open verbinding kwam te staan met de zee en Zuiderzee, daalde het waterpeil en kon steeds verder naar het noorden grond in gebruik worden genomen. Strijd tegen het water bleef een rode draad in het leven van de Eemlanders: niet alleen daalde het bodempeil door inklinking, waardoor steeds opnieuw gezocht moest worden naar nieuwe methoden van ontwatering, de Zuiderzee was ook geen kalm binnenwater en veroorzaakte diverse overstromingen. In slechts een beperkt aantal pagina's weet de auteur een helder verhaal neer te zetten. Het krijgt bovendien een flinke toegevoegde waarde door de vele kaarten.

Een al even ambitieus project is het boek van Jan van Es, *Limes en Linie*, waarin hij de verdedigingswerken in met name het westen van onze provincie van de laatste twintig eeuwen beschrijft. Ook hij doet dat in een verhoudingsgewijs klein bestek, nog geen 100 pagina's. Het boek leest als een spannend verhaal, met mooie schetsen van de Romeinse geschiedenis van ons land en de rol die de limes en de castella daarin speelden. Vervolgens behandelt hij de middeleeuwse kastelen en forten die in het gebied rond ruwweg Woerden en Oudewater hebben gestaan. Het is logisch dat de Oude en Nieuwe Hollandse Waterlinie een groot deel van de rest van het boek opslokken: u vindt er niet alleen beschrijvingen van de forten, schansen en andere verdedigingswerken maar ook de smakelijke verhalen over Spaanse en Franse troepen en de bouw van luchtwachtorens vanwege de Koude Oorlog.

Ook een militaire invalshoek heeft het werk van Rutger Loenen over Austerlitz. We kunnen hier misschien wel spreken van het magnum opus van deze vrijetijdshistoricus, die al jaren de geschiedenis van Austerlitz bestudeert en tot diep in Frankrijk op jacht is geweest naar historische bronnen die hem alle aspecten van de bouw van de piramide, de aanleg van het Franse legerkamp en het ontstaan van het eigen dorp konden brengen.

De Franse generaal Marmont, die directe banden had met Napoleon en daarom min of meer zijn gang kon gaan, sloeg aanvankelijk in de stad Utrecht zijn tenten op. Dat is niet al te letterlijk

te nemen, want deze militair had veel noten op zijn zang, eiste luxueuze onderkomens voor hemzelf en zijn officieren en joeg de stad op hoge kosten. Ondanks dat was hij zeer ontevreden over de huisvesting van zijn soldaten, die hun in zijn ogen ziek maakte. Hij ging daarom op zoek naar een alternatief en nam een flink stuk grond tussen Zeist en Driebergen in beslag, bouwde er een groot kampement waardoor niet alleen zijn soldaten weer onder elkaar waren, maar er bovendien ruimte genoeg was om legeroefeningen te houden, ter voorbereiding van de invasie van Engeland. Op dit droge stuk hei, dat door zijn soldaten en vele daartoe ingehuurd arbeiders werd geëgaliseerd, was nauwelijks water te vinden. Marmont liet putten slaan die soms meer dan tien meter diep waren. Allemaal op kosten van de bevriende Bataafse regering. Die kon ook opdraaien voor de zeer fraai uitgevoerde tent die Marmont voor zichzelf bestelde. De beroemdste nalatenschap van dit Franse legerkamp is uiteraard de Piramide van Austerlitz, genoemd naar een van de overwinningen van Napoleon. Marmonts troepen waren na verloop van tijd voldoende geoefend en hij zocht een ander tijdverdrijf voor hun, dat bovendien een blijvend monument zou moeten vormen voor de roem en de kracht van het Franse vaderland.

Loenen beschrijft niet alleen het dagelijks leven in het kamp, waar ook gewone mensen naar toe trokken, als arbeider, als winkelier of om een herberg te openen voor de verstrooiing van de Franse soldaten. Nadat de Franse troepen Austerlitz verlieten, zag het er somber uit, ondanks het feit dat er op die plek zelfs een stad gepland werd. Het instandhouden van het kamp werd echter te duur: openbare verkoping van wat er nog stond volgde. De piramide is onlangs hersteld, hoewel dat niet helemaal gladjes is verlopen en er nogal wat problemen opdoken.

René de Kam schreef ook over een 'herstelling': de herbouw van het verzekeringskantoor De Utrecht dat moest wijken voor Hoog-Catharijne. Het boek geeft een beeld van de veranderende beleving van architectuur, maar ook zijn essayistische bijdragen opgenomen over nut of onnut van herbouw van verdwenen panden en van restauratie, met voorbeelden uit heel Europa. Het boek sluit af met een aantal columns, waarin deskundigen, politici en bekende betrokken Utrechters hun mening geven over het eventuele restaureren van De Utrecht.

Jan van Es, **Limes en Linie**. Twintig eeuwen verdedigingswerken tussen de Oude Rijn en de Hollandsche IJssel. Stichts-Hollandse Bijdragen nr. 31, (Woerden 2004)

René de Kam, **De Utrecht**. Toekomst voor een verdwenen gebouw? Uitgeverij Matrijs, (Utrecht 2004), isbn 90-5345-250-8

Rutger Loenen, **Austerlitz (1804-1811)**. Piramide, Frans-Bataafs Kamp en Dorp, Uitgeverij Kleine Geschiedenis van de Heuvelrug, (Driebergen-Rijsenburg 2004), isbn 90-807901-4-1

Trots op ons Eemlandschap. Samen werken aan agrarisch natuurbeheer. Jubileumbundel vijf jaar Ark&Eemandschap 1999-2004, (Bunschoten-Spakenburg 2004)